

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

מירי לוין-רוזליס

כשאיתרע מזלו של רובינזון קרוזו והוא נחת לבדו על האי הבודד, עמד לרשותו אוצר הידע התרבותי שאסף בחייו. אף שמימיו לא היה חקלאי, היה לו מושג בגידול חיטה, בביות עזים, בחליבה ובתפירת בגדים. ידע זה, שכאילו נקלט מן האוויר, עמד לצדו כשכונן את חייו במקום שומם ולא מוכר, מקום שבו כישוריו המקצועיים והחברתיים הקודמים ככומר היו חסרי תועלת. הייצוג החברתיים של קרוזו התאימו לאפשרויות החיים באי שלו.

לעולה מאתיופיה שמגיע למדינת ישראל יש ידע תרבותי ומערכת של ייצוגים חברתיים השונים מאוד מאלה של החברה הקולטת, ושוני זה מונע טיפול נכון מצד הקולטים ומעכב את השתלבות העולים. קליטתם של עולי אתיופיה בישראל מלווה בקשיים גדולים מאוד בכל התחומים. יותר משלושים שנה לאחר תחילת ההגירה מאתיופיה ועשרים ושתיים שנה לאחר 'מבצע משה', רוב העדה עדיין חיה מתחת לקו העוני, ובתחום התעסוקה ישנן בעיות רבות בתחומים של יחסי מעסיק-מועסק, הכשרה מקצועית, התמדה במקום עבודה ומקצועות מתאימים (אברס-שמי 1994; דסה 1994; ליפשיץ 1994; מנגיסטו 1994; נועם 1994).

בתחום החינוך המצב הולך ומחמיר. מספר הילדים הנושרים ממערכת החינוך כבר בגיל בית הספר היסודי הולך וגדל בממדים מדהימים. על פי דוח שפרסם מכון מאירס-ברוקדייל בפברואר 2006 כ-20% מבני 17 אינם נמצאים במסגרת חינוך כלשהי, ושיעור הנושרים מקרב הילדים הקטנים גבוה ב-50% משיעורם בקרב בני גילם באוכלוסייה הכללית (Wolde-Tsadick 2006). הישגי הילדים יוצאי אתיופיה בבתי הספר נמוכים בכל המדדים. 75%-80% מתוכם נמצאים מתחת למוצע בבחינות ארציות (Wolde-Tsadick 2006). יותר מ-40% מבני הנוער גדלים במשפחות שאין בהן מפרנס כלל (ג'וינט-מכון ברוקדייל 2000; ליפשיץ ונועם 1998). שיעור המועסקים בקרב גברים יוצאי אתיופיה ירד מ-54% ב-1995/1994 ל-45% ב-2003/

2004. בקרב בני 25-44 עובדים רק 67.5% לעומת יותר מ-76% באוכלוסייה הכללית (Wolde-Tsadick 2006). לכמחצית מהילדים האתיופים אין כמעט קשרים עם חברים שאינם מבני העדה, והשתתפותם בפעילויות כמו תנועות נוער, מתנ"סים, חוגים ופעולות התנדבות נמוכה בעשרות אחוזים מזו של בני גילם (ליפשיץ, נועם וחיביב 1998).

שירותי הבריאות עדיין מתקשים לתקשר עם חלק גדול מיוצאי אתיופיה בנושאים של בריאות ושירותי בריאות, בכלל זה בכל הנוגע למעקב אחר התפשטות מחלת האיידס ומניעתה (ג'וינט-מכון ברוקדייל 2000; נודלמן לויין-זמיר ודוידזון 1994; סוסקולני, שטרקשל ורוזן 1994). בני העדה מתקשים להתאקלם בצבא, אף שכ-90% מחיבי הגיוס מתגייסים לצה"ל (בורקוב 1994). ליותר ממחצית משפחות העולים מאתיופיה אין עדיין דירה משלהם, ובעיות עם השכנים הן עניין שבשגרה. העדה הגיעה לארץ ללא תופעות של עבריינות או פשיעה, ואולם עם השנים עבריינות הנוער הולכת וגדלה. התסכול, הכעס והייאוש בקרב בני העדה גבוהים וגובהים כל העת, וככל שעובר הזמן הבעיות אך מתעצמות. מצב זה נוצר למרות השקעה מוסדית ופרטית רבה מאוד ביוצאי אתיופיה, בתכניות מיוחדות ובפרויקטים יקרים, מתוך מחשבה רבה ותקציבים גבוהים (גדור 1994; ג'וינט-מכון ברוקדייל 2000; מנטבר 1994; סמירה 1994; צבן 1994).

הסיבות לכל אלה רבות כנראה ומורכבות, אך כאן ברצוני להציע הסבר אחד שהוא לדעתי ההסבר הדומיננטי והוא שעומד בבסיס כל ההסברים האחרים. אני סבורה שההבדלים העצומים בייצוגים החברתיים (social representations) שבין אלה של העולים ובין אלה של החברה הקולטת מקשים ביותר על התקשורת בין שתי הקבוצות, ומרבים אי-הבנות, בלבול ותסכול בקרב שני הצדדים (בן-עזר 1989; הנגבי 1989; קניאל 1989). חוסר ההצלחה לגשר על הבדלים אלה גורם בינתיים נזקים, וככל שעובר הזמן כך יקשה יותר לתקנם.

ייצוגים חברתיים

'ייצוגים חברתיים' הם מודלים בסיסיים של קוגניציה אנושית, שמספקים לניסיון, לתקשורת ולהבניית המציאות מבנה מארגן, מעין מפה קוגניטיבית. מדובר במודל קוגניטיבי חברתי, שנבנה בתהליך חברתי, ומתאר כיצד אנשים מייצרים ובוניים ידע שכל אדם, מעצם חייו בקהילה כלשהי, קולט במהירות, כל הזמן, ללא מאמץ, בצורה אחידה למדי (Chomsky 1972; Moscovici 1963). התפיסה ולפיה קיימים ייצוגים חברתיים שמשותפים לבני חברה אחת ושונים

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

משל אחרת, ומשפיעים על תפקודם בעולם, החלה עם דורקהיים והאמונות הקולקטיביות' ועם ובר שדיבר על 'מבנים משותפים לחשיבה יום-יומית' (Weber 1968). מרק טוויין בספרו *בן המלך והעני* (1881) חקר את השאלה של הבנה שונה של העולם בחלקים שונים של החברה. בן-המלך והעני, אף שנולדו באותו יום ובאותה עיר, הבינו את העולם ופעלו בו אחרת רק משום שגדלו בחלקים שונים של החברה האנגלית של המאה השש-עשרה (טוויין 1978). ואם בתוך אותה חברה ישנם ייצוגים שונים שרחוקים אלה מאלה, ודאי שכך הדבר בהשוואה בין תרבויות. כותבים מדברים על רבדים אחדים לתרבות: רובד גלוי של תוצרים (artifacts) ונהגים, רובד של ערכים ורובד עמוק של הנחות בסיסיות, מובנות מאליהן, שעוסקות ביחסים עם העולם, במהות העולם ובמהות האדם בו (Deal & Kennedy 1982; Schein 1985). אותן הנחות בסיסיות אינן מודעות ולכן אינן נגישות, אבל הן משפיעות על הדרך שבה קבוצות חברתיות וחברות מפרשות את העולם ונוהגות בתוכו וכלפיו.

התאוריה של הייצוגים החברתיים מגדירה ייצוג חברתי כמבנה קוגניטיבי מורכב ובו מושגים שאופייניים לחברה מסוימת, יחד עם האמונות וההתייחסויות הבסיסיות בנוגע לאותם מושגים, הרגשות והתנהגויות שנקשרות אליהם. בייצוגים חברתיים אין הכוונה לייחוסים, אלא למבנה קוגניטיבי בסיסי וראשוני שלעתים קרובות איננו מומלל, ולכן בדרך כלל אינו מודע או נגיש. מבנה זה קולקטיבי מכיוון שהוא נוצר באמצעות תקשורת חברתית וצורות משותפות של חשיבה ואמונה, למן הלידה ובמשך כל החיים (Ichheiser 1949; Moscovici 1963; Moscovici 1993). ייצוגים חברתיים הם תופעה שמתייחסת לאופן מסוים של הבנה וקומוניקציה – אופן שיוצר הן את המציאות והן את השכל הישר (קומונסנס) (Moscovici 1984: 19)¹. ההנחה היא שצמיחתם של הייצוגים עולה מהצורך האנושי להפוך את הלא-ברור לברור ונעשית בתהליך השוטף של השיח התרבותי-חברתי (Moscovici 1984). מחקרים מראים שהייצוגים החברתיים יציבים למדי ובנויים ממרכז ומפריפריה, כך שהחלקים הפריפריאליים של הייצוג משתנים בקלות רבה יותר מחלקיו המרכזיים (Guimelli 1993). גומלי מראה למשל כיצד הייצוג החברתי של 'תפקוד נאות של אחות' (שקשור למבנה היציב יותר של 'אחות') משפיע על בחירת מקום העבודה (ציבורי או פרטי) של אחיות (Guimelli 1993). יש ייצוגים שבהם ההשתנות היא חלק מהייצוג, כמו למשל טכנולוגיה או אפנה, ויש ייצוגים שהקביעות היא חלק מהייצוג, כמו ייצוגי מסורת ופולחנים דתיים. השינוי של ייצוג חברתי הוא תהליך חברתי ונעשה תוך כדי אינטראקציות בין בני החברה, ועובדה זו מקשה על שינויו.

1 ראו תרגום המאמר בקובץ זה.

בייצוגים חברתיים יכולים להופיע שלושה פרדוקסים או קשיים: (א) חיבור ודיאלוג בין תכנים יציבים מאוד לתכנים דינמיים ומשתנים; (ב) קשר ודיאלוג קבועים בין תכנים ובין תהליכים; (ג) התייחסות אל קבוצה כאל יוצרת הייצוגים וכאל תוצר שלהם (Spink 1993).

מוסקוביצי רואה בארגון הייצוגים החברתיים תמטה (themata), שהיא כללית מספיק בשביל לכלול בתוכה ייצוגים רבים מאותו סוג או מסוגים דומים. כך הוא מדבר על תמטה של מסעדה למשל, שיכולה לכלול מגוון מסעדות ובתי אוכל מהעולם כולו. יתרה מזאת, מי שיש לו תמטה של מסעדה, יכול בה את כל בתי האוכל המסחריים או הפולחניים שיפגוש, בכל מקום או בכל תרבות, גם אם התמטה אינה מדויקת או אדפטיבית, עד אשר תיבנה אחרת (Moscovici 1993). התמטה היא גוף ידע ספציפי לייצוג חברתי, מבנה קוגניטיבי קוהרנטי של מכלול הידע החברתי (Flament 1989). הייצוגים החברתיים והתמטות יוצרים ביניהם מבנה קוהרנטי בעל לוגיקה משלו על מהות העולם, על היחסים בתוכו, על מהות האדם, על נכון ולא נכון (ולא על טוב ורע). מבנה שמשום היותו מורכב, קוהרנטי ובלתי מודע, הוא מתקשה להשתנות. הייצוגים אינם מובנים מתוך עצמם, וניתנים להסבר רק בהקשר של מצב חברתי. הם חלק מהפוליטיקה, מהדת ומהכלכלה (Moscovici 1993).

ככל שהתמטות של שתי קבוצות שונות אלה מאלה, כך קשה יותר לגשר עליהן, לזהות את האי-הבנות ולהבין מנין הן נובעות. נהג אנגלי שנאלץ לנהוג בכבישי ניו-יורק אמנם צריך להפוך את כיווני הנהיגה שלו, אבל התמטה של נהיגה, הגה, הילוכים, מכונית, כביש, תמרורים, הולכי רגל – כל אלה קיימים אצלו. עליו רק לעשות התאמות. אבל העני' של מרק טווין, שאין לו ייצוג ל'חותם המלך', משתמש בו לפיצוח אגוזים, ייצוג שקיים אצלו. מה קורה כשייצוגים של שתי תרבויות שונות זו מזו בתמטות המרכזיות שלהן נפגשות? איך ניתן אז לייצג משהו – חפץ, מצב – כשלקבוצה האחת אין שום ייצוג מתאים בשבילו או בכלל ייצוג כלשהו שמתייחס לאובייקט זה? (כמו אותו תייר שראה ג'ירף בגן חיות ומיהר להכריז 'אין חיה כזאת!').

רובנו מודעים להבדלים הגלויים שבין תרבותה של החברה הקולטת ובין זו של יוצאי אתיופיה, למשל במושגים של בריאות וחולי או יחסים במשפחה או מנהגי כשרות וטהרה, לומדים אותם ומשתדלים להתייחס אליהם. הבדלים אלה ניתנים לגישור עם מעט רצון טוב, הבנה ולמידה. ואולם לטענתי השוני הבסיסי בין החברה הקולטת ובין בני העדה האתיופית אינו בהבדלים שהוזכרו למעלה, וגם לא בהיכרות עם הטכנולוגיה המערבית. שימוש בטכנולוגיה – נהיגה במכונית או שימוש במכשירי חשמל – לומדים מהר יחסית. והנה, למרות הרצון הטוב, התקציבים

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

הרבים והפעילויות הנעשות, הקשיים אינם נעלמים. מדוע? משום שהם מצויים במקום עמוק הרבה יותר: בייצוגים החברתיים, שבאמצעותם החברה הקולטת ויוצאי אתיופיה מפרשים את העולם ומגיבים כלפיו.

על הבדלים אלה קשה עד מאוד לגשר בגלל סיבות אחדות. הראשונה: טיבם של הייצוגים החברתיים, בעיקר הייצוגים הבסיסיים של עקרונות הארגון החברתי-תרבותי, שככלל הם יציבים ונוטים שלא להשתנות. הסיבה השנייה היא חוסר ההתאמה ההדדית. שתי הקבוצות מתקשות להחיל או להבין את הייצוגים החברתיים של הקבוצה האחרת, ובהקשר זה העברית, המשותפת לשתי הקבוצות מטעה, מכיוון שדיבור באותה שפה יוצר את הרושם המוטעה ששתי הקבוצות מתכוונות לאותו הדבר. שלישית: מדובר בשתי קבוצות חברתיות שמנסות להשתלב זו בזו מתוך שמירה על ייחודן, ולא ביחידים שמנסים להשתלב בקבוצה אחרת. ייצוג חברתי הוא כאמור תוצר חברתי, וכזה גם השינוי שלו. אופן החיים של יוצאי אתיופיה בארץ, בקהילות סגורות ומבודדות למדי, מיעוט המעורבות של חברי שתי הקבוצות אלה באלה, אינו מזמן שינוי של הייצוגים החברתיים בשתי הקבוצות. מהתאוריה ומהמחקר של הייצוגים החברתיים עולה שההבדלים הנראים לעין בארגון החברתי ובנהגים התרבותיים הם נדבך גלוי של השוני הסמוי בייצוגים החברתיים. שינוי ברבדים הגלויים ללא שינוי בייצוגים ובתמטות שבבסיסם יוצר חלקי ידע, מקטעים לא מקושרים ולכן גם מבלבלים ולא קוהרנטיים. מכיוון שהייצוגים החברתיים קשורים ביניהם ויוצרים גוף ידע, מקטעי הידע שאנו רוכשים באופן מפוזר ואקראי מתקשים מאוד לשנות שינוי כלשהו. אם מקטע הידע אינו יכול להתחבר לייצוגים הקיימים, הוא יישאר מנותק. מכאן עולה שהטיפול בחלקים הגלויים ללא הבנה של הייצוגים הסמויים, יתקשה ליצור שינוי משמעותי שיהיה אפשר להעבירו גם לתחומים אחרים.

לטענתי, זה מה שקורה במגעים בין החברה הקולטת ובין יוצאי אתיופיה. הטיפולים נעשים באופן נקודתי, והמפגשים של יוצאי אתיופיה עם החברה הקולטת מקוטעים. ככל שהזמן עובר ושתי הקבוצות נעשות מעורבות יותר ויותר זו בזו, ההבדלים בייצוגים החברתיים נעשים משמעותיים יותר ומקשים יותר: ככל שהאינטראקציות היום-יומיות בין הקבוצות מתרבות, כך מתרבות האי-הבנות והבעיות. החיכוך בין הקבוצות עשוי להעלות את הסיכוי לשינוי בייצוגים החברתיים בשתי הקבוצות, אבל גם להגביר את ההסתגרות הקבוצתית באופן שישמר את השיח בתוך כל קבוצה בנפרד וישמר את ההבדלים הקיימים או אף יחזק אותם.

מהלך המחקר²

למחקר זה נבחרה שיטת מחקר פרשנית (גירץ 1990), לא-כמותית, ששואפת לגלות אילו מבנים או קטגוריות אפשר להפיק מהתצפיות, תוך כדי הפשטה והמשגה של הממצאים (Goetz & LeCompt 1984). הגיון המחקר הוא אבדוקטיבי, כלומר הוא חושף אירועים בשדה, משער השערות בנוגע להם ובודק אותן שוב, כך שבתהליך של הכללה נמצא הסבר קוהרנטי לכלל התופעות הנצפות (Fann 1970; Levin-). (Rozalis 2000; Peirce 1979; Rescher 1978).

במקרה זה אין מדובר במחקר במובנו הרגיל, שכן ההסבר והתובנות המוצגים כאן מבוססים על תצפיות, ראיונות וניתוח מסמכים שנאספו במשך שנתיים של הערכת תהליך מעצבת בפרויקט המשותף לג'וינט ישראל, למשרד העבודה והרווחה ולעמותה לקידום המשפחה והילד בקהילה האתיופית³ (לויין-רוזליס ושניידר 1996), שפעל ב-11 יישובים ברחבי הארץ; וכן בשלוש שנים של הערכה מעצבת של פעילויות 'העמותה לקידום המשפחה והילד בקהילה האתיופית' (עלמ"א), שפועלת בבאר-שבע.

כלי המחקר

הנתונים נאספו בכלים פתוחים שכללו תצפיות פתוחות ומובנות, ראיונות נרטיביים, ראיונות מובנים ושיחות וניתוח מסמכים.

ראיונות: רואיינו מבוגרים יוצאי אתיופיה במגוון תפקידים: מפעילי תכניות, עובדים סמך-מקצועיים ועשרות מאוכלוסיית הצרכנים המגוונת של תכניות ההתערבות בקרב יוצאי אתיופיה בישראל. עוד רואיינו עובדים מקצועיים שאינם יוצאי אתיופיה ועובדים בקרב יוצאי עדה זו. בסך הכול רואיינו באופן 'פורמלי' 60 מבוגרים יוצאי אתיופיה (מקצתם בטיגרי ובאמהרית), ו-20 שאינם יוצאי אתיופיה. נוסף על הראיונות שוחחתי עם עשרות מבוגרים יוצאי אתיופיה על הנושאים שהאמר דן בהם.

2 תודה מיוחדת לחברי צוות ההערכה — פרלה שניידר, יהודית דגני-זמל וגנט יאסו (יצחק) — ולעובדי העמותה לקידום המשפחה והילד בקהילה האתיופית, שבעזרתם פוענחו הממצאים המוצגים במאמר זה. תודה גם לחברי ועדת ההיגוי של הפרויקט המשותף וליושב ראש הוועדה יחיאל ערן מג'וינט ישראל על הסכמתם לפרסום חומר זה.

3 הפרויקט המשותף לשלושת הגופים פעל בשנים 1994-1996 והפעיל מגוון תכניות ב-11 יישובים בארץ. 'העמותה לקידום המשפחה והילד בקהילה האתיופית בישראל' הפעילה תכניות ב-25 יישובים ברחבי הארץ.

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

תצפיות: נערכו כמאה תצפיות פתוחות או מובנות במגוון פעילויות (הנחיה, הדרכה, הפעלות של צרכנים או ישיבות צוות) בהשתתפות אוכלוסיות מגוונות.

ממצאים

ההבדלים העיקריים בתמטות ובייצוגים חברתיים מרכזיים החברה הקולטת בישראל היא חברה מודרנית. החברה האתיופית היא חברה טרום-מודרנית (בכוונה לא נאמר כאן מסורתית, מכיוון שלמילה זו יש אצלנו קונטציות אחרות). מהספרות המחקרית (בודובסקי ודוד 1996; בודובסקי, דוד, ברוך וערן 1994; בודובסקי, דוד וערן 1990; בן-עזר 1992; פרי 1992; קורינאלי 1988; רוזן 1987) ומהראיונות עולה שאת החברה באתיופיה מאפיינים סטטיות חברתית ותרבותית, מידה מועטה של חלוקת תפקידים והתמחות, רמה נמוכה יחסית של עיור וידיעת קרוא וכתוב, וכן יחסים ראשוניים, בעיקר יחסים פנים אל פנים.

בחברה מודרנית (ועוד יותר בחברה הפוסט-מודרנית), יש מידה רבה של חלוקת תפקידים, רמה גבוהה של עיור וידיעת קרוא וכתוב, וכן חשיפה לתהליכים המוניים (Mass-processes) (אייזנשטדט 1966). התקשורת התרבותית היא תקשורת המונים (חומר כתוב, רדיו, טלוויזיה, אינטרנט), ולא תקשורת בין-אישית. הדגש הוא על מקצועות תעשייתיים וטכנולוגיים, ולא על מקצועות חקלאיים (שגם הם הופכים עתירי טכנולוגיה). בחברה מסוג זה הדיפרנציאציה החברתית גוברת, ערכן של הזדהויות מסורתיות לאומיות יורד, וכוחה של הביורוקרטיה עולה עד מאוד (Black 1966). ההבדל בין החברה המודרנית לחברה הטרנס-מודרנית גדול מאוד ומשפיע בעיקר בתחומים של ארגון החברה: באחת עיור ותהליכים המוניים יחד עם חלוקת עבודה מרובה, ובאחרת רמת עיור נמוכה ואחידות תפקידית; באחת דומיננטיות של סטטוסים הישגיים ובאחרת דומיננטיות של סטטוסים שיוכיים; באחת בולטות של יחסי תפקיד ספציפיים ושניוניים שמדגישים ביצוע, ובאחרת בולטות של יחסים ראשוניים ודיפוזיים שמתייחסים לאדם כשלם (אייזנשטדט 1966). הבדלים אלה במבנה ובארגון החברתיים באים לידי ביטוי בשוני גדול מאוד בייצוגים החברתיים הבסיסיים.

במונחיו של דורקהיים אפשר לראות בחברה האתיופית חברה שמאופיינת בסולידריות מכנית, השמה דגש על קהלתיות, לעומת החברה הקולטת, המאופיינת בסולידריות אורגנית ושמה דגש על תלות הדדית בין בעלי תפקידים חברתיים שונים (Durkheim 1933 [1893]), או במונחיו של טונים, גימינישפט (קהילה) אל מול גיזלשפט (התחברות) (Tonnie 1955).

הטבלה הבאה מרכזת את ההבדלים במבנה החברתי בין החברה הקולטת ובין ארץ המוצא של העולים — אתיופיה.

טבלה 1: הבדלים במבנה החברתי

החברה	החברה הקולטת — חברה מודרנית מתועשת	החברה האתיופית — חברה חקלאית טרום-מודרנית
הממד		
ארגון חברתי	חברה ביורוקרטי: התמקצעות, סטנדרטים אוניברסליים, קריטריונים אחידים, יחסים שניוניים	קהילות כפריות, חקלאיות, מבנה כמעט אמורפי, קני מידה פריטיקולריים, יחסים ראשוניים
ארגון העבודה	חלוקת עבודה: ריבוי מקצועות בחברה, ריבוי תפקידים וסטטוסים לאדם בחברה	אחידות תפקידית: הרוב חקלאים, מספר מועט של תפקידים וסטטוסים בחברה
קבוצות	מעורבות ושייכות לקבוצות חברתיות רבות ומגוונות, ראשוניות ושניוניות (על פי התפקידים החברתיים)	הקבוצות הן המשפחה המורחבת, הכפר או קבוצת חברים, ואלה חווים חיים שלמים יחד. קבוצות יחידות נוצרות לצורך עניין ממוקד אחד בלבד
תפקידים	ריבוי תפקידים חברתיים לכל אחד	תפקיד אחד מרובה מטלות לאדם
אופי היחסים הדומיננטי	יחסי תפקיד ספציפיים (ההתייחסות לאופן הביצוע)	יחסים דיפוזיים (התייחסות לאדם השלם כמכלול)
סטטוס	הסטטוס הדומיננטי — הישגי	הסטטוס הדומיננטי — שיוכי
תקשורת	תקשורת המונים מורכבת, כתובה ומילולית, לא אישית	תקשורת בין-אישית, מילולית ומרובת מחוות, לא כתובה, לא חוצה סטטוסים

מהבדלים מרכזיים אלה במבנה החברה ובאופייה נגזרים ייצוגים חברתיים שונים כמעט בכל תחום ועניין. ייצוגים שונים אלה מביאים לידי הבנה שונה של המציאות ולתפקוד שונה בה, תפקוד שלעתים אינו עוזר להסתגלות.

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

הייצוג החברתי של זמן ותכנון

בתצפיות הרבות שערכנו בפעילויות היה המושג 'זמן אתיופי' או 'שעון אתיופי' מטבע לשון שגור, הן בקרב יוצאי אתיופיה (על עצמם), והן בקרב האנשים שעבדו איתם, לציון תופעה גורפת כמעט של איחורים, אי-עמידה בלוח הזמנים, וקושי גדול לתכנן לאורך זמן. ההבנה של שני הצדדים שיש כאן בעיה לא עזרה לפתור אותה.

הייצוג החברתי השונה של הזמן, שעמו העולה מאתיופיה מגיע, מקשה עליו לתפקד בחברה הקולטת. הקולטים מצדם נמצאים במצב דומה בניסיונות הקליטה שלהם, מכיוון שבדרך כלל הם אינם מבינים היכן טמונה הבעיה (אבירס-שמי 1994, לוי-רוזליס ושניידר 1996). בהמשך הדברים אנסה לאפיין את תפיסת הזמן השונה של כל אחת משתי הקבוצות.

המצאת השעון הייתה אחד הגורמים שסייעו למהפכה התעשייתית ולצמיחת החברה המודרנית, בכך ששינתה את הייצוג החברתי של הזמן. השעון הפך את הזמן בלתי תלוי בעונות השנה, בשעות האור והחושך, בזריחה ובשקיעה (מאלי 1991; Hall 1983). השעון נע בקצב אחיד, קבוע ושרירותי משלו. נוצר היפוך של הקשר שבין סיבה למסובב. ללא שעון, הזמן מוגדר באמצעות המטלה המבוצעת, ומשך ביצוע המטלות הוא שקובע את תכנון הזמן. בתכנון על פי שעון, הזמן הוא שקובע את משך הביצוע של המטלה. העשייה של מטלות תלויה בזמן שהוקצב לכך.

ניתוק התלות שבין קצב הטבע לקצב השעון אפשר תכנון שאופיו אחר – תכנון מונוכרוני (מאלי 1991), תכנון המשכי, קצוב ובלתי משתנה. כך הדבר למשל בעבודת משמרות בנות שמונה שעות, שאינה מתחשבת בשעות היום או בזמן הכללי לביצוע דבר, ומפרקת את הביצוע לחלקים ולשלבים (דוגמה טובה מציג צ'רלי צ'פלין בסרטו זמנים מודרניים).

כשהזמן אינו תלוי בכלום אלא בהתקדמות השעון, הוא נע קדימה בקו ישר. זהו ייצוג חברתי שונה עד מאוד מייצוגו של הזמן כחלק אימננטי של עונות השנה, תקופות היום, מהלך השמש והירח. כשגרמי השמים מכתיבים את קצב הפעילות ואת מועדיה, הזמן הוא מעגלי וחוזר על עצמו עם חזרת העונות או עם חלוף הימים או על פי המשימות שיש לבצע, כמו למשל לחרוש, לזרוע לקצור; לבשל, לכבס או לחלוב. לוחות השנה שלנו, המודרניים, בנויים דף אחר דף, ולוח של שנה אחת אינו מתאים לבאה אחריה. ואולם לוחות שנה עתיקים שנמצאו בחברות טרום-מודרניות הם מעגליים ונצחיים (ראו למשל את הלוח האצטקי במוזאון הלאומי לאנתרופולוגיה במקסיקו סיטי, וגם אצל Casasola 1976).

יש כאן שני ממדים שחותכים זה את זה (ראו טבלה): הראשון הוא זמן מעגלי, השני זמן לינארי; בראשון הזמן מתוכנן על פי המטלות, גם החברתיות (ביצוע המטלה הוא המשתנה הבלתי-תלוי, והזמן תלוי בו), ובשני המטלות מתוכננות על פי זמן (הזמן הוא המשתנה הבלתי-תלוי ומשך ביצוע המטלות הוא המשתנה התלוי).

הדיון בתפיסת הזמן אינו אקדמי, שכן הוא משפיע מאוד על אופי פעילויותינו ועל המבנה שלהן. בחברה המערבית הייצוג החברתי הדומיננטי של הזמן הוא לינארי ובדרך כלל הוא המשתנה השרירותי והבלתי-תלוי (יש רבע שעה לשתות קפה, יומיים להתכונן לבחינה, שנה לתכנן את הגשר). הזמן הלינארי חותך וקוטע את הרצף הטבעי של פעילויות. כשמגיע 'זמן השעון' לפעילות אחת, פעילות אחרת בדרך כלל נקטעת. מפסיקים לשוחח או לנקות את הבית כי הגיע הזמן של חוג ההורים. כשהזמן נע קדימה בקו ישר, המשמעות של 'החורף הבא' שונה מאשר בתפיסת הזמן המעגלית. בתפיסה המעגלית החורף הבא חופף את החורף הזה, ואילו בתפיסה הלינארית, 'הבא' הוא כבר במקום אחר ברצף הזמן. טווח התכנון ומשמעותו הם אחרים. זמן השעון השרירותי, החיצוני לפעילויות, יוצר אופן אחר של תכנון זמן, תכנון שהוא קווי, ארוך טווח ומרובה פעילויות שמשזרות אלה באלה.

לזמן המעגלי עוגנים בימי השבוע, בשעות היום או בעונות השנה — עוגנים שקובעים את האוריינטציה בזמן. אדם שקם כל בוקר עם הנץ החמה קם כל יום בשעה אחרת. השעה איננה רלוונטית, אך הזריחה ומהלך השמש הם עוגן לכל מהלך היום. אדם שקם כל יום באותה שעה, עשוי לעתים להקיץ לפני זריחת השמש, לעתים אחריה. העוגן לאוריינטציה בזמן איננו מהלכו הטבעי של היום, אלא מהלכו השרירותי והבלתי-תלוי של השעון.

הלוח הבא מנסה להראות את דפוסי ההתייחסות לזמן הנוצרים מצירוף של שתי החלוקות. הייצוג החברתי הדומיננטי בחברה הקולטת נמצא בריבוע הימני העליון (ומיעוטה בריבוע הימני התחתון והשמאלי העליון), ואילו הייצוג החברתי הדומיננטי בקרב יוצאי אתיופיה נמצא בריבוע השמאלי התחתון.

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

טבלה 2: הייצוגים החברתיים של התכנון כתולדה של הייצוג החברתי המורכב של הזמן

זמן מעגלי או ספירלי	זמן לינארי	תכנון המטלה תלוי בזמן (מטלה – משתנה תלוי; זמן – משתנה בלתי תלוי)
ריבוי משימות שנעשות בו זמנית בשלמותן (סדנאות האומנים בימי הביניים ובמידה מסוימת מערכת עיתון)	ארגון משימות בלוח זמנים, קיטוע משימות, ריבוי חלקי משימות, הזמן הוא משאב כשהוא לעצמו ('time is money')	תכנון הזמן תלוי במטלה (מטלה – משתנה בלתי תלוי; זמן – משתנה תלוי)
זמן 'טבעי'. לסיים קציר לפני זריעה, לסיים זריעה לפני הגשם, לסיים את הבישול ואז לכבס	תכנון שלבי לזמן ארוך (בית ספר יסודי, ובית ספר תיכון, תואר ראשון ואחריו תואר שני)	תכנון הזמן תלוי במטלה (מטלה – משתנה בלתי תלוי; זמן – משתנה תלוי)

באתיופיה היה הייצוג החברתי של הזמן אופייני לחברה חקלאית טרום-מודרנית. הזמן נתפס כמעגלי ולעתים ספירלי, וברוב המקרים היה הזמן המשתנה התלוי במטלה ש'מקבלת את הזמן שלה'. התנועה, תכנון העבודה, תכנון היום – כל אלה היו על פי שינויי היום או עונות השנה או המשך טבעי של רצף מטלות קבוע למדי.

הייצוג החברתי של הזמן הזורם קדימה ואינו סוגר מעגלים זר לחלוטין לרבים מיוצאי אתיופיה, והם אינם מבינים אותו ומתקשים להסתגל אליו. עצם הלימוד כיצד לקרוא שעון אין די בו להפנמת הייצוג השונה של הזמן, והמעבר מחברה שייצוג הזמן הדומיננטי בה מעגלי לחברה שייצוג הזמן הדומיננטי בה לינארי משאירה את העולה מאתיופיה חסר אוריינטציה. סימני הדרך שלו להליכה בשבילי הזמן אבדו לו (הנגבי 1989, אבירם-שמי 1994). וכך הסבירה מרואיינת מדוע לא נענתה בחיוב להצעה שקיבלה לעבוד במקום עבודה טוב יותר בשכר גבוה יותר, אבל שחייב להשתמש בהסעות למקום העבודה:

אני לא יכולה עם הזמן שלהם. האוטו בא בזמן, וחוזר בזמן, ואני הזמן שלי לא מתאים, לפעמים באה מאוחר ולפעמים מוקדם, ולפעמים עובדת מהר, ולפעמים עובדת לאט.

ומרואיינת אחרת:

לפעמים בדרך לעבודה פוגשת מבוגר, 'מה שלומך, ואבא, ואמא, וילדים',

ואני על קוצים, מאחרת, ולא יכולה להגיד לו כלום. הוא לא מבין מה זה זמן של עבודה, מה זה מאחרת. עכשיו מדברים, אחר כך עבודה.

ומרואיין נוסף:

הדבר הכי קשה לי עד היום זה לקום עם השעון, גם אם אני ישן יותר שעות, מי שהתרגל לקום כשהוא גומר לישון, לא מתרגל לשעון.

החברה המערבית, ובכלל זה החברה הישראלית, הן חברות מתכננות, ומיומנויות התכנון חשובות ביותר לתפקוד היום-יומי. הייצוג של הזמן כמעגלי, כזמן הטבעי התלוי במטלה או בהשתנות הסביבה, מפריע לתכנון לאורך זמן ולטווח ארוך. ראשית, בייצוג זה אין ראייה ארוכת טווח והוא אפילו מקשה עליה, שכן טווח הראייה הוא הפעילות העכשווית או העונה. שנית, ייצוג חברתי זה איננו מחייב לסיים דברים במועדים שרירותיים (להפך, המועדים נקבעים על פי סיום המטלה). ושלישית, מכיוון שהזמן תלוי במטלה, התכנון של פעילויות משולבות הוא מחוץ לתחום התפיסה: קטיעת פעילויות ושילובן זו בזו אינו מקובל, וכל פעילות נעשית במועד המתאים לה, והחשיבה נעשית על כל פעילות בנפרד.

קיטוע משימות, תכנון וזמן שרירותי כמשתנה בלתי תלוי הם מאפייני ה'תפקיד' בחברה המודרנית. בחברה הקולטת 'תפקיד' מוגדר במטלות או בחלקי מטלות שקשורות לזמן ולמקום. באתיופיה הקשר בין מטלה לתפקיד הוא אחר. יש המטלות השוטפות של החקלאות ומשק הבית, שסביבן אין הגדרות תפקיד דיפרנציאליות במובן המערבי, גם משום שהן נעשות בשלמותן, וגם מכיוון שאין בהן דיפרנציאציה תפקידית (רוב היהודים באתיופיה היו חקלאים שעושים פחות או יותר את אותם הדברים). רק תפקידים מעטים כמו הקייס או השמג'לה הם נחלתם של מעטים יוצאי דופן.

יוצאי אתיופיה חרוצים ונהנים מתוצרי עבודתם, ואולם אופן העבודה במערב שאינו מאפשר להם תוצרים גמורים, ושלעתים כלל אינו מכוון כלפי תוצר כלשהו, מותיר אותם נבוכים (בן-עזר 1989). הרעיון שיש הגדרה של זמן ומקום שבהם ורק בהם עובדים, ורק באופן מסוים, ולעתים קרובות עושים רק חלק מן העבודה (עובדת אתיופית התלוננה שקשה לה רק לקלוף ולקצוץ את הירקות, ולא לבשל את המרק מתחילתו עד סופו), ושהזמן והמקום מחייבים, גם אם לא נראה שיש עבודה שצריך לעשותה, או ההפך, המטלות לא הסתיימו, אבל הסתיים יום העבודה – רעיון זה נראה מוזר (דסה 1994). במקרה הראשון עשוי העובד יוצא אתיופיה ללכת, ובמקרה השני הוא עשוי להישאר שעות נוספות בהתנדבות, מכיוון שלא נתבקש לעשות זאת.

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

הייצוג החברתי השונה של 'עבודה' ו'תפקיד' הוא גורם מרכזי לאי-הבנות שמתרחשות במקומות עבודה. כך למשל מדריכה יוצאת אתיופיה היה אמורה להדריך במועדון שעה וחצי מתוך שלוש שעות שבהן המועדון פעל. ואולם המדריכה נשארה את כל שלוש השעות מכיוון ש'עוד היו שם אנשים' והיא באה להדריך, והזמן השרירותי של השעון והגדרת התפקיד לא היה בכוחם לשכנעה כמו העובדה שעדיין היו שם אנשים, כלומר המטלה עדיין לא הסתיימה. במקרה אחר סגר מדריך את המועדון והלך, מכיוון שבשעת הפתיחה לא היה שם איש ולא היה מה לעשות'. השוני כאן הוא רב-נדבכי, שתי וערב. הייצוג של 'תפקיד', הנדיר כשהוא לעצמו, נסמך על שני ייצוגים אחרים. הראשון – ייצוג זמן לינארי ובלתי תלוי – כמעט שאינו קיים בקרב יוצאי אתיופיה; והשני, היחס בין זמן-מטלה-מקום שונה בקרב בני קבוצה זו לעומת החברה הקולטת.

העולה מאתיופיה יכול לרכוש שורה של נהלים שקשורים לעבודתו, אבל תהליך השינוי של הייצוג החברתי השלם ובניית תמטה חדשה עלול לקחת שנים. תמטות קשורות ביניהן, כמו שניתן לראות מהדוגמה של זמן, תפקיד ותכנון, וכדי שהשינוי יהיה משמעותי עליו להתרחש בכל הממדים ובכל הרמות.

שוני במבנה חלוקת העבודה ובהגדרת התפקידים החברתיים אחד ממאפייניה המבניים החשובים של החברה המודרנית (או הפוסט-מודרנית) הוא 'חלוקת העבודה המרובה', כלומר בחברה יש דיפרנציאציה תפקידית רבה, שמחייבת התמחויות מרובות. לכל חבר בחברה המודרנית תפקידים רבים – מקצתם תפקידים עיסוקיים (מורה, סטודנט, נהג) ומקצתם תפקידים חברתיים (הורה, חבר, אח, שכן) – ולעתים נדרשת התמחות גם בתפקידים החברתיים (כמו למשל קורסים להורות, ליחסי אנוש או לתקשורת בין-אישית). ריבוי התפקידים יחד עם דרישת ההתמחות יוצרים שני דברים: האחד, דומיננטיות של יחסים ספציפיים או יחסי תפקיד (Parsons 1951). ביחסים מסוג זה הדגש הוא על רמת הביצוע של האדם את תפקידו, ולא על אופיו או על מכלול תכונותיו (רמת ביצוע יכולה להיות גם איזה מין הורה או חבר הוא). האחר, חלוקת חברתיות מרובות על פי מקצוע, דרגה, אזור מגורים, תחביבים, מחויבויות חברתיות ואף הורה לילד ב'גן שושנה'.

החברה באתיופיה הייתה חברה טרום-מודרנית (Durkheim 1933 [1893]), שאופיינה בחלוקת עבודה מועטה מאוד. הייתה חלוקה כללית לגברים, נשים וילדים, שכבה דקה של מנהיגים וכמה בעלי מלאכה חסרי מתחרים (בדרך כלל מקצוע שעובר מאב לבן) (דסה 1994; יצחק 1989).

בני החברה המערבית המודרנית גדלים אל תוך מערכות של יחסי תפקיד ותפקידים חברתיים מוכרים. יחסי ילדים-גננת ואחר כך יחסי ילדים-מורה חוזרים על עצמם מעבר למורים, לגננות או לבתי הספר שהילדים מבקרים בהם כבר מגיל שלוש או ארבע. כשהילדים לומדים לדבר הם לומדים על 'נהג' 'שוטר' או 'רופא', וכשהם אומרים 'מורה' או 'רופא' יש להם ייצוג חברתי שגדוש משמעויות והתנהגויות מצופות, שנלמדו למן הימים של רכישת המושגים המוקדמת, המקבילה לרכישת השפה. כך גם כשהם אומרים 'נהג' או 'פקיד' או 'מדריך'. ייצוגים חברתיים אלה, שאופייניים כל כך לחברתנו, אינם קיימים בדרך כלל בקרב יוצאי אתיופיה. הייצוגים החברתיים של התפקידים החברתיים שונים גם בקרב עולים מארצות אחרות. רבות שמענו לאחרונה למשל: 'טוב, המורה הזה בא מרוסיה, שם זה אחרת'. אבל במדינות חבר העמים או בארגנטינה יש בדרך כלל ייצוגים דומים, עם וריאציות, ולכן נדרשות רק התאמות. בקרב יוצאי אתיופיה רוב הייצוגים המקובלים בחברה הקולטת פשוט אינם קיימים, כמו שהייצוג של המרקם החברתי המורכב שלהם אינו קיים בקרב בני החברה הקולטת. בני החברה הקולטת יכולים להבין אך באופן חלקי את תפקידו של 'שִׁמְגָלָה' או 'קייס', אבל הבנה עמוקה של מרקם החיים, של איך עושים מה ומתי, מתי צריך לפנות לשמגלה ואיך — תיארך זמן ארוך מאוד. השוני הגדול במרקם החיים החברתיים ובמרכיבים שלהם, שיוצר את השוני הגדול בייצוגים החברתיים, יוצר אי-התאמות בציפייה ובהגדרה התפקידית של שני הצדדים.

דוגמה כזאת היא טיול של מדריכות ואמהות, שבו לא יכול היה המתבונן מן הצד לדעת מי מדריכה ומי מודרכת. הציפייה מהמדריכות 'לקחת פיקוד ולהדריך' לא התממשה, למגנת לבם של המארגנים. כדי להבין מה קרה שם, ראיינו את המדריכות וביקשנו מהן לספר על הטיול — הן נהנו מאוד. שאלנו אותן 'מה זה מדריך או מדריכה?' בתשובה נתנו הגדרה מדויקת, איקונית, של תפקידן בפועל: 'מדריכה זה מי שהולכת לבתי האמהות ומסבירה להן על גידול ילדים', 'מדריכה זו מי שעוזרת לאנשים ולרופאים בקופת חולים להבין אחד את השני'. אף שרובן הכירו את התפקידים שהמדריכות האחרות ממלאות — תפקידים שונים שכלולים בהגדרה 'מדריכה' — לא נוצר אצלן מושג מוכלל של 'מדריך', ולשאלותינו על ההשוואה בין תפקידיהן ענו: 'שולה (שם בדוי) מדריכה בקופת חולים, ואני מדריכה בבתים'. ה'מדריך' נותר שורה של פרוצדורות משתנות, תלויות מטלה קונקרטיה, והוא אינו תמטה כללית, שהיא מעבר למטלות הקונקרטיות, ולא אף אחת מהן במיוחד. כשממנים בן העדה ל'מדריך', מצפים שידריך על פי הייצוג החברתי המערבי של מדריך. מישוהו שיוביל את הקבוצה, ינהיג אותה, יהיה אחראי עליה. אלא שיוצא אתיופיה בדרך כלל אינו מכיר ייצוג זה. בשבילו מדריך כולל בדיוק את הדברים

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

שאנו אומרים לו לעשות, ורק אותם. כלומר יש שורה של נהלים תפקידיים, אין תמטה של מדריך. הוא לא פגש מדריכים בצופים, בבית הספר, בקייטנה או במוזאון. הוא לא קרא עליהם בספרי ילדים, ולכן הוא יעשה רק את חלקי התפקיד שהוסברו לו. הוא לא יעשה מיזמתו דברים אחרים מכיוון שאיננו מכיר את החלקים האחרים של התפקיד. נקודה זו היא מקור לאי־הבנות רבות. המדריכות בטיול לא 'הדריכו', מכיוון שהחלק הזה בתפקיד החברתי של 'מדריך' במדינת ישראל לא היה מוכר להן. על פי הבנתן, תפקידן היה כבתים או במרפאות או בגנים, לא בטיול. לאחר שהוסבר למדריכות החלק המנהיגותי של תפקידן, ונעשתה הכנה מראש, נעלם 'חוסר היזמה' בפעילויות דומות כמעט כליל.

לעתים קרובות בני העדה נתפסים כפסיביים וחסרי יזמה, או כעצלים או טיפשים, על לא עוול בכפם (בורקוב 1994), רק משום שהמעבידים חושבים שחלקים שלמים של תפקיד שהוטל עליהם ברורים מעליהם. גם 'בן המלך' וגם 'עני', בספרו של מרק טוויין, נחשדו שאיבדו את שפיות דעתם או לפחות את זיכרונם כשנאלצו למלא תפקיד לא מוכר להם (טוויין 1978). שום דבר אינו מובן מאליו למישהו שאינו מכיר כלל את התפקיד (והרוב המכריע של התפקידים שבני העדה ממלאים בארץ הם כאלה שאינם מוכרים להם), ויתרה מזאת אין לו ייצוג של 'תפקיד'. נוסף על כל אלה, בקרב יוצאי אתיופיה יזמה בנוכחות מישהו בכיר ממך נחשבת חוצפה וקריאת תיגר (בן־עזר 1989).

בתצפיות נתקלנו פעמים רבות במקרים שבהם הוראות כלליות מדי יצרו אי־הבנה, אפילו במטלות פשוטות. במקרה אחד נתבקשו המדריכות להכין חומרי עבודה. למדריכות הוצגה דוגמה של חומרים (דפי עבודה בנושא מסוים), ונאמר להן ש'עכשיו כולנו נכין כאלה דפים'. להפתעת המנחה העתיקו המדריכות בדיוק רב את דפי הדוגמה. הסיפור חזר על עצמו במקום אחר כשהכינו המדריכות פלקטים לחג. המדריכות העתיקו בדיוק את פלקט הדוגמה, וכך היה גם בפעילות שכללה השלמה וצביעה של ציורים. בכל המקרים האלה חזרו המדריכות (ותיקות ומנוסות) בדיוק על הדוגמה, מכיוון שנאמר להן להכין 'כזה דבר' והן לא ידעו מה גבולות החופש שלהן ליצור או לשנות בתוך ההוראה הכללית, מכיוון שמעולם קודם לכן לא הכינו 'כזה דבר'.

לעתים קרובות הפסיביות מקורה בהנחיה שאינה די ברורה. כשהנחיה אינה ממולאת, זהו בדרך כלל סימן לאי־הבנה, ולא לעצלות או למרד. מדריכות יוצאות אתיופיה לא העבירו לאמהות בהנחייתן בקשה להביא תפוחי אדמה מבושלים לל"ג בעומר, כי לא ידעו מה זה. הרחבת ההוראה בנוסח: 'אמרו לאמהות לקחת תפוח אדמה עם הקליפה, להרחיחו עשר דקות במים ולהביאו למדורה' פתרה את הבעיה. הידע שמוכן מאליו לקולטים ומאורגן בייצוגיהם הבסיסיים ביותר, אינו מובן

לעולים מאתיופיה, שרכשו את ההיכרות שלהם עם עולם שונה לחלוטין מזה שמוצע להם כאן. כך גם בנוגע לתמטות בסיסיות בתרבות הקולטת כמו חשמל ומוליכות חשמלית (במה מותר או אסור לגעת – ידע שילדים רוכשים כשהם לומדים לזחול), או מושגי בריאות או העובדה שבלון שנופח בפה אינו נדבק לתקרה.

התמטה של סטנדרטים ושל קריטריונים אוניברסליים

בקרב העדה האתיופית היחסים המוכרים והדומיננטיים הם יחסים דיפוזיים, כלומר ההתייחסות היא לאדם כשלם על כל מכלול תכונותיו. אין תכונה מובחנת אחת שחשובה יותר מאחרות, פרט אולי בקרב המנהיגים. האדם השלם היחידאי העומד מולם הוא החשוב. יוצאי אתיופיה אינם מכירים דרך התייחסות אחרת. את ההבחנות שהחברה הקולטת עושה בין יחסים אישיים ליחסי תפקיד (למשל: בחור נחמד אבל רופא גרוע, או מנהל בחסד אבל איש רע) יוצאי אתיופיה אינם יודעים לעשות והם אף אינם מבינים כשהן נעשות כלפיהם. עובד אתיופי שאוהב את המעביד יעבור בשבילו באש ובמים כי היחס האישי הוא החשוב, ויפגע מאוד כשהתמורה לא תהיה באותה מטבע. ותמורה כזאת היא למשל למלא דוח עבודה. פעולה זאת מכניסה אלמנט זר של אי-אמון, של נהלים זרים שאינם מובנים עד תומם (אבירם-שמי 1994 : 59-62).

איש אינו בודק אם הנפח של הכפר הוא נפח טוב או פחות טוב בהשוואה לאחרים. אין תחרות מקצועית. חשוב להבין שעצם הייצוג של סטנדרטים של ביצוע, במשמעותו המערבית, אינו קיים. לא שחסרים סטנדרטים מסוימים, או שיש סטנדרטים אחרים. הייצוג של 'סטנדרט' פשוט אינו קיים במערך הייצוגים. אנשים עושים כמיטב יכולתם, בדרך כלל בשביל עצמם. ומי שלא עושה בשביל עצמו – לא מצליח. עשייה בשביל אחר, גם מעסיק, אינה נתפסת כמשהו שצריך לעמוד בקריטריונים שהם מעבר ליחסים האישיים. אישה שעובדת במשק בית הסבירה: 'אני עוזרת לה (למעסיקה) בניקיון בבית והיא עוזרת לי בכסף'.

רבים מיוצאי אתיופיה מתקשים להפנים את המשמעות של סטנדרטים של ביצוע, או חמור יותר, של בחינת סטנדרטים של ביצוע בנפרד מההתייחסות הכוללת לאדם המבצע. כוונה טובה עדיין זוכה להערכה יותר מביצוע טוב עם פרצוף חמוץ. לזה מתחבר גם היעדר הייצוג של 'תפקיד' בכלל, ועוד פחות מזה של תפקיד שעוסק בעזרה לאחרים בתשלום (כמו במקרה של עובדים סוציאליים) (מנדלצוויג 1991). הרעיון האחרון (קבלת כסף על עזרה) גם עומד בניגוד לערכים חברתיים קיימים. אי-ההבנה פועלת כאן לשני הכיוונים. מכיוון שאין ייצוג של 'סטנדרטים של ביצוע'

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

ואלה אינם מובנים וגם אינם מוכרים, ומכיוון שחסר ייצוג של 'תפקיד', קיים קושי להבחין בין רצון טוב ובין 'תפקיד'. כשיש תפקיד וגם רצון טוב, הרצון הטוב נתפס כחלק מהגדרת התפקיד ('משלמים לך בשביל לעזור'). עובדים רבים שפועלים בקרב העדה ומשקיעים בה את נשמתם, נפגעים ממה שהם רואים בו כפיות טובה, כשבמקום הכרת תודה על מאמץ מיוחד, הם מקבלים תגובות כמו 'את מקבלת כסף על זה', או 'זה העבודה שלך'. אי-ההבנה בולטת במיוחד כשהם אינם מצליחים לפתור את הבעיה. כאן יוצאי אתיופיה חשים מרומים ממש. מי שאמור לפתור את בעייתם גם מקבל כסף, וגם לא עושה את העבודה.

בתצפיות ממושכות בחברי ועד מנהל של עמותה של יוצאי אתיופיה ביטאו חברי הוועד תסכול לעתים קרובות. הם הגדירו עצמם כ'חותמת גומי' של המנהלת השכירה והצוות המקצועי הבכיר. את התסכול הסבירו בכך שהחלטותיהם בנוגע לפעילויות מסוימות אינן מתבצעות מיד. הסבריה של המנהלת שהעמותה מתפקדת בעזרת תרומות, שצריך לכתוב תכנית, לגייס כספים, ורק אז אפשר יהיה להפעיל תכנית, לא שכנעו. העובדות האלה היו ידועות להם. לא זו הייתה הבעיה. בראיונות ובתצפיות הם חזרו וטענו: 'את מקבלת כסף על זה, ואנחנו מתנדבים'. המתנדב פועל ממניעים אמתיים, וזכותו רבה משל השכיר שפועל ממניעי שכר, ואם הוא מקבל כסף — שיספק את הסחורה. אם אינו מספק את הסחורה, הוא נתפס כחסר יכולת או נוכל או נצלן, או שלושתם. אי-ההבנה ההדדית יצרה מתח רב, כאב ותסכול לשני הצדדים.

בקשה ממדריכות בתכנית מסוימת למלא דוחות עבודה הביאה לידי מרד מתוך עלבון. 'לא מאמינים לנו שאנחנו עובדות!'. מצד שני דיווח אינו בהכרח משכנע. לגננת בגן הורים (גן שבו בכל יום הורה אחר מסייע לגננת, על מנת לקרב את ההורים לגן) הייתה לגננת, יוצאת אתיופיה, תחושה טובה מאוד של שיתוף פעולה מצד ההורים. רישום ההגעה של ההורים, שהראה כ-60% נוכחות של הורים בימי התורנות, לא שינה את תפיסתה החיובית שההורים משתפים פעולה. כשניסינו להבין האם היא חושבת שזה מרב שיתוף הפעולה שאפשר להגיע אליו, לא הצלחנו להביא אותה להתייחס לנתוני הרישום באופן כזה או אחר. הדיאלוג היה כזה:

מדריכה: אמא של דני באה תמיד, אמא של גנט באה, גם אבא של גנט בא.

מראינת: ביום ראשון לא בא אף הורה, ביום שלישי לא היה אף אחד.

מדריכה: אבא ואמא של מאיר אפילו באו ביחד.

מראינת: בשבוע הזה, רק ביום אחד בא מישהו?

מדריכה: אמא של דוד אמרה שעכשיו היא גם מבינה מה קורה בגן של וורקי.

נראה ששני הצדדים מתייחסים לשני עולמות תוכן שונים. המדריכה הבינה את הרישום (היא זו שמילאה את הדף בעצמה, על פי בקשתנו), ואולם בעיניה היו תחושותיה שלה בנוגע לחשיבות שההורים מייחסים לגן האומדן החשוב לרמת המעורבות או ההשתתפות של ההורים. רישום הנוכחות היה חסר משמעות. וייתכן שזה נכון. ייתכן שרישום נוכחות, שהוא כלי מערבי בעליל, חסר משמעות בתהליך שבו ההורים אמורים ללמוד את מהות הגן, ולכן עצם התייחסותם לגן חשובה לעין ערוך מביקור ריטואלי בו. השאלה אינה מי צודק, אלא כיצד אפשר, אם בכלל, למנוע את התסכול של שני הצדדים מאינטראקציה כזאת, תסכול שמקורו בייצוגים שונים לחלוטין של כל מהות היחסים הורים-גן-מטלה-למידה.

התמטה של ביורוקרטיה

החברה המודרנית היא חברה ביורוקרטית. היא מתנהלת באופן ביורוקרטי בעולם המודרני כולו, וארגוניה הביורוקרטיים חוצים יבשות וימים ומתקשרים ביניהם על פי כללים ברורים, ידועים ומוכתבים מראש במגוון גדול של תחומים (בנקאות וכלכלה, מדע ומחקר, רפואה, עיתונות ותקשורת, מחשוב, אפנה ותחבורה וכו'). ארגון ביורוקרטי הייררכי בדרך כלל אינו מצליח לתפקד כראוי אם הכללים לפעולתו אינם ברורים. מכיוון שמדובר בכללים חובקי עולם, הכללים נשענים על קריטריונים אוניברסליים שקובעים כיצד מקבלים שירותים או ממלאים חובות או באים בכל מגע אחר עם ארגונים אלה. הקריטריונים בהקשר זה עשויים להיות בכל תחום ונושא תלוי בטיב העניין: גיל, הכנסה, מידות גוף, מקצוע, מספר ילדים, מצב בריאות וכו'.

בחברה הטרנס-מודרנית אין ביורוקרטיה מכיוון שאין חלוקת עבודה, והמשק המוניטרי הוא מינימלי. לעתים יש מגע עם ביורוקרטיה כמו צבא או מסים, אבל אלה אינם חלק ממכלול החיים של האנשים, ובעיקר לא של הכפריים באתיופיה. אופי היחסים הדומיננטי בחברה הטרנס-מודרנית הוא כאמור אישי, והקריטריונים לכל מעשה הם קריטריונים פרטיקולריים. הביורוקרטיה כתמטה אינה קיימת אצל רוב יוצאי אתיופיה. כמו שראינו, גם הרכיבים הפחות מורכבים של ביורוקרטיה — כגון תפיסת הזמן כלינארי ובלתי תלוי, הסטנדרטים, התפקידים החברתיים או חלוקת עבודה — אינם תמטות בקרב עולים אלה.

רבים מבני העדה עדיין מתקשים להבין את מהות התפקידים הביורוקרטיים ועוד יותר להבחין ביניהם. בשבילם כל נושא תפקיד הוא 'ממשלה', ללא הבחנה כמעט בין התפקידים השונים. לעתים קרובות עומדים בני העדה אובדי עצות בלי לדעת למי לפנות, ובאיזה עניין, ולמה דווקא אליו. הביורוקרטיה נתפסת כשורה של נהלים שיש למלא. אלא שכאשר מדובר בחברה מורכבת כשלנו, כמות הנהלים אין-סופית,

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

ואם אין תמטה בסיסית של ביורוקרטיה, שמאפשרת להבין איך העסק פועל, אי אפשר להכילה או ללמוד אותה.

אישה יוצאת אתיופיה שלא מצאה את 'הפקידה ציפורה' בביטוח הלאומי, פקידה שטיפלה בה בביקורה הקודם, חזרה הביתה בידיים ריקות בלי לדעת שצריך שיהיה מי שימלא את מקומה. מדריך יוצא אתיופיה (עובד קהילתי אקדמאי) של קבוצת פעילים, הסביר לפעילים בנוגע למימון פעילות מסוימת: 'משרד הקליטה ומחלקת הרווחה (של העירייה) זה אותו תקציב, מלמעלה כל האנשים האלה מחוברים יחד'. עם זאת הוא ידע היטב כיצד לפנות לגופים שונים כדי להשיג תקציב וגם כמה 'טריקים' מועילים. כלומר הוא הכיר שורה של נהלים, אבל לא הייתה לו תמטה של מבנה ארגוני ביורוקרטי. חוסר היכולת להבחין בין הגופים מקורה בתפיסה שכולם אותו דבר' במשמעות המילולית של הדבר, או שכל התקציבים של כולם זה מאותו מקום'. בתוך בתי הספר לא תמיד ברור להורים מה ההבדל בין מחנכת למורה מקצועי, ליועצת או למנהלת, ולמי עליהם לפנות. באחד המקרים שטח הורה את טענתו בפני השומר יוצא אתיופיה שעמד בפתח בית הספר, ובכך היה משוכנע שפתר את הבעיה. בתי הספר רחוקים מלהבין היכן שורש הבעיה, ומאשימים את ההורים בחוסר שיתוף פעולה.

כשיש תמטה של ביורוקרטיה, קל יחסית לסגל נהלים מארץ לארץ וממשרד למשרד. אבל כשהייצוג עצמו אינו קיים, גם הנהלים שכבר נרכשים נותרים ללא קשר לשום גוף ידע, ולכן אינם ניתנים להעברה וליישום במצבים אחרים. יתרה מזאת, הצורך ללמוד ולזכור שורה בלתי מקושרת של נהלים קשה מאוד, וככל שעולה מספרם, נעשית הזכירה בלתי אפשרית יותר ויותר. ייתכן שזו אחת הסיבות להסתגרות ולתחושת חוסר האונים שיוצאי אתיופיה חשים אל מול המשרדים שצריכים לתת להם שירות, וגם לקושי של עובדי המשרדים, קושי שהוא מעבר לאי-הכרת השפה (הרצוג 1998). התוצאה שוב, האשמות הדדיות ותסכול.

הייצוג החברתי של קריטריונים אוניברסליים זר לרוב בני העדה לחלוטין. ישנה למידה ברמה של 'ככה זה', אבל ה'ככה זה' הזה נתפס כמוזר ולא צודק, ומעורר תסכול וחוסר אונים ותחושה של ניכור וזרות. קריטריונים אוניברסליים פונים מעצם טבעם לממוצע, ותמיד יהיה מי שייפגע ומי שירוויח מכך, ואולם בקרב רבים מבני העדה האתיופית מתחזקת עקב כך התחושה שמהו גחמני ולא הגון מכוון את חייהם. אם נסיף לכך את יכולתם של החזקים להפיק ממערכות ביורוקרטיות יותר מאחרים ואת כישלונם של החלשים לדעת את זכויותיהם וכיצד להילחם עליהן – נראה כי תחושות העוול ואי-הצדק אף מתחזקות.

אי-ההתאמה בעניין זה כפולה. ברובד הגלוי יחסית של הערכים קיימת אי-התאמה, שכן הייצוג החברתי המקובל של 'הוגנות' ולפיו נותנים לאדם על פי

צרכיו – על פי קריטריונים פרטניים – נפגעת. ואולם אי-ההכנה קיימת גם ברמה של הייצוג החסר של הקריטריונים האוניברסליים. כשהקריטריונים 'אינם הוגנים', אבל מובנים, אפשר להילחם על שינויים; ואולם כשאלה 'לא הוגנים' והם אינם מקושרים לשום תמטה או מערכת ייצוגים מוכרת, הם נתפסים גם כגחמניים ומגבירים את התחושות של אי-אונות.

התמטה של קבוצות

תופעה שחזרה על עצמה כמעט בכל הקבוצות שצפינו בהן, היא הנשירה מפעילות והקושי הגדול לבנות קבוצות שיפעלו לאורך זמן. פעמים רבות גייסו מפעילי תכניות ארבעים איש, התחילו את הפעילות עשרים וחמישה ושמונה סיימו אותה. מראיונות עם מפעילי התכניות בקרב יוצאי אתיופיה עולה שתופעה זו היא אחד מגורמי התסכול הגדולים ביותר. לעומת זה צפינו גם בתופעה הפוכה, בקבוצות שצומחות. כלומר קבוצה שבתחילה חברים בה שניים-שלושה אנשים, ובתוך פגישות אחדות מגיעים לפעילות יותר מעשרה, והקבוצה נשארת יציבה. כששאלנו את המשתתפים ואת הנושרים לסיבות הנשירה, קיבלנו תשובות כגון: 'אני לא מכירה שם את האנשים, אני לא מבינה למה שמו אותנו יחד', 'האנשים זה לא חברים ולא משפחה, אין לי מה לעשות איתם'. 'אני הייתי שם לבד'. הסתבר שלעתים קרובות אין ה'מגויסים' לקבוצות מבינים את משמעות הקבוצה. גם אם העניין שלשמו הוקמה הקבוצה היה מעניין וחשוב, הרעיון להיות בקבוצה עם אנשים שהם 'לא חברים ולא משפחה' ושלא ברור 'מה פתאום הם ביחד', מנע את המשך הפעילות. החברה המערבית המודרנית היא כאמור מרובת תפקידים, ובני החברה שייכים לקבוצות שניוניות רבות. לקבוצות השונות חשיבות שונה, אבל איש אינו חש משונה למצוא את עצמו בקבוצות שחיו מזמנים לו (בעבודה, בלימודים, בחוגים, במגורים, כהורים לילדים וכו'), קבוצות שיחסיו עמן (לפחות בתחילה) הם יחסים אד-הוק שניוניים וספציפיים.

באתיופיה היו הכפריים חברים במעט מאוד קבוצות שניוניות, והם מכירים בעיקר קבוצות ראשוניות – המשפחה המורחבת וקבוצת החברים הקרובים, שהיא קבוצה שנבנית במשך הזמן, לעתים במשך כל החיים למן הילדות המוקדמת. בקבוצות אלה היחסים דיפוזיים, ואלה קבוצות ההתייחסות הרלוונטיות.

החברה הקולטת בונה את מערכות הטיפול שלה באופן בiorוקרטי ועל פי קריטריונים שמקובלים בחברה: אמהות לילדים בגיל 0-3, אמהות חד-הוריות, גברים לקראת גיוס או לאחריו, קבוצות של הכשרה מקצועית, קבוצות על פי רמת השכלה, נכים. קבוצות כאלה הן חסרות משמעות ליוצאי אתיופיה, הן משום שהייצוגים

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

שהקבוצות נבנות על פיהם אינם מוכרים להם, והן משום שעצם הייצוג של קבוצה שניונית אינם קיים אצלם. נראה שלכן כה קשה להקים קבוצות כאלה ולכן הן גם מרבית להתפרק. כשהקבוצות בונות את עצמן, עם 'גיוס פנימי' שלהן, הן נבנות על בסיס הקבוצות הראשוניות – בני משפחה וחברים – ולכן הן גם שורדות. ייתכן שהאופן של בניית הקבוצות בחברה הקולטת תורם גם הוא לחשדנות של יוצאי אתיופיה כלפי הממסד כולו, שכן זה אינו מובן להם והם תמיד חושדים בו (בן-עזר 1989).

התמטה של סמכות ושל מדרג הסטטוסים

המערכת ההיררכית באתיופיה היא מערכת מסורתית, שבה המרכיבים השיוכיים של המין והגיל מרכזיים בקביעת הסטטוס של הפרט. משמעות המילה שְמַגְלָה (זקני העדה) היא אדם בן למעלה מארבעים. יוצאים מכלל זה הם הקייסים, מנהיגי העדה, שתפקידם אינו עובר בירושה והם לומדים ומתכוננים לקראתו מגיל צעיר מאוד (מנדלצוויג 1991).

הסטטוס הדומיננטי בחברה מודרנית ביורוקרטית הוא הסטטוס ההישגי. כך גם בחברה בישראל. לימוד, התמחות והתמקצעות משנים את הסטטוס של האדם. הייצוג החברתי של סטטוס הישגי כולל בתוכו שאפתנות ותכנון. כשהסטטוס הוא שיוכי, אין כמעט מה לעשות כדי לשנותו. הסטטוס ההישגי לעומת זה נבנה לכל פרט בנפרד (העובדה שהאב רופא יכולה לתת תנאי פתיחה טובים יותר, אבל אינה מבטיחה דבר לבן אם לא ילמד גם כן). לכן מושקע מאמץ רב בבניית הסטטוס, ומגיל צעיר מאוד. במערכת של סטטוס שיוכי מאמץ זה אינו ברור ואינו מתבקש. יוצאי אתיופיה למדו שההשכלה היא מפתח חשוב בחברה הקולטת, ורבים מההורים הצהירו בראיונות שהיו רוצים שילדיהם ילמדו באוניברסיטה (כמעט 90% מהורים שראיינו), אבל ההקשר המעשי היום-יומי, למן הינקות, של בניית העתיד הזה – תכנון שלבי, ארוך טווח, בזמן לינארי – כל אלה אינם מוכרים. החלקים המרכיבים סטטוס הישגי ומניין לוקחים אותם, הידע כיצד להפיק את המרב מן המוסדות והארגונים הביורוקרטיים הסוללים את הדרך לשם – תמטה זו אינה קיימת, ורכיביה הבסיסיים אינם קיימים. לפיכך נשארים העולים מאתיופיה חסרי אונים אל מול השאיפה 'להיות שם'. המטרה מסומנת. הדרך אליה אינה ידועה. את חוסר האונים הזה מחזקת גם הנטייה להעביר את האחריות לממסד ('הממשלה מלמדת את הילדים', 'המורים – הממשלה משלמת להם בשביל שילמדו'). הממסד מצדו חיזק תפיסות אלה בכך שמראש לא שיתף את ההורים בתהליך החינוך או בהחלטות בנוגע לילדיהם.

עובדים מקצועיים וסמך-מקצועיים יוצאי אתיופיה מתפקדים בשתי מערכות סטטוס סותרות. במקום העבודה הם מתפקדים במסגרת של הייררכיה מקצועית, שבה הסטטוס נקבע על פי שיקולים מקצועיים, כלומר במערכת הסטטוס ההישגי הישראלית, אף כי בעיניהם של רוב בני העדה אין לסטטוס זה כל משמעות. פער זה בולט בעיקר בקרב נשים שעובדות עם בני העדה. הן לומדות, מתמקצעות, מתמחות ובאות אל הצרכנים שלהן כמומחיות בתחום שהן עוסקות בו. לקהל הצרכנים שלהן קיים הייצוג החברתי של 'נשים אתיופיות', ולמה שלמדו או לא למדו אין כל חשיבות. ראשית, יש מקצועות שהם חלק מהייצוג החברתי שקיים בקרב יוצאי אתיופיה בנוגע לחברה הקולטת: עובדת סוציאלית, גננת, מורה. ייצוג של יוצאת אתיופיה בעלת אחד מן המקצועות האלה טרם נוצר ('אבל את לא גבינה לבנה [כינוי לאישה לבנה], אז את לא גננת', אמר ילד יוצא אתיופיה לגננת יוצאת אתיופיה, כשהציגה עצמה לפני הילדים). שנית, הייצוג החברתי כולל את הבדלי הסטטוס השיוכי של גיל, ולכן בחורה צעירה אינה יכולה להנחות אישה מבוגרת ממנה בהרבה, וודאי שאינה יכולה להנחות גבר.

וגם כאן הבעיה כפולה. האחת, הגלויה יותר, היא אי-ההתאמה עם הנהגים ועם התרבות של יוצאי אתיופיה. השנייה, העמוקה יותר, היא הייצוג החברתי הקיים של תפקידים חברתיים, שאינם כוללים בתוכם ייצוג של סטטוס הישגי. עובדה זו מוציאה מכלל אפשרות להתמודד על סטטוס ולתכנן כיצד להשיגו.

בתצפית שנערכה בסדנה פסיכודינמית שנערכה לנשים יוצאות אתיופיה – ותיקות, משכילות יחסית, שעובדות בארץ יותר מעשר שנים ומוערכות ביותר במקום העבודה שלהן – הסתבר שכל תהליך העבודה בחברה הקולטת הוא תהליך ארוך של עלבון ופגיעה נרציסטית קשה ומתמשכת (הימן והילל, דוח פנימי שלא פורסם). כשמתייחסים באופן ביקורתי לתפקודם המקצועי או לסטנדרטים של ביצוע התפקיד, יוצאי אתיופיה נפגעים מאוד ממה שהם רואים בו פגיעה בכבודם או אפליה. מכיוון שהתייחסותם דיפוזית, הם תופסים כל הערה בנוגע לביצוע באופן דיפוזי, ועל כן נעלבים. ההערה אינה נתפסת כמכוונת באופן ממוקד לביצוע המטלה, מכיוון שהרעיון של התייחסות לביצוע בלבד הוא ייצוג שאינו קיים. הערה נתפסת אפוא כמכוונת אל האדם כולו. כאמור, אין להם ייצוג לסטנדרטים, ואין ייצוג ליחסים ספציפיים. ומה שאין בנוגע לו ייצוג חברתי, אינו נתפס. הייצוג הקיים, של קשרים אישיים ויחסים ראשוניים, אינו בא על סיפוקו, ומהמצב מובנת רק ההתייחסות השונה. מכאן קצרה הדרך לפגיעה נרציסטית מתמשכת.

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

קהילתיות

ליוצאי אתיופיה קשר חזק מאוד לקהילה ולעדה, וההזדהות הקהילתית דומיננטית למרות הוויכוחים והחיכוכים. תופעה מוכרת היא הלוויות, השמחות או החתונות, שאליהן חייבים ללכת. פעילות זו קהילתית כמו חג בקיבוץ, כמו סמינר מחלקתי באוניברסיטה. אין זה עניין אישי, ולא תמיד אפשר לבחור אם להשתתף או לא. גם העלייה לארץ הייתה פעילות קהילתית. הקהילה החליטה כגוף אחד לעלות לארץ ישראל. רוב העליות האחרות היו עליות של בודדים. אפילו העלייה הענקית מברית המועצות נוצרה ממצבור של הרבה יחידים. זו ייחודה של 'יציאת אתיופיה', ומכאן ההקבלה שנוהגים לעשות ליציאת מצרים, שכן גם יציאת מצרים הייתה פעולה קהילתית. ועליות אחרות, גם אם באו ברגל וסבלו משודדים, כמו העלייה מעיראק ומטורקיה בשנות השלושים של המאה, לא עושה אותן דומות לעלייה מאתיופיה. ההבדל בין היחסים השניוניים והפונקציונליים בחברה המודרנית, ובין היחסים הראשוניים הדיפוזיים בחברה האתיופית מקורו בהבדל בין התרבויות בכל הקשור לאופי הסולידריות החברתית או מבנה הקהילה. בחברה המודרנית הלכידות נוצרת עקב תלות הדדית של בעלי מקצועות בבעלי מקצועות או התמחויות אחרים. לעומת זה בחברה הטרנס-מודרנית הלכידות היא לכידות של ה'ביחד' של הקהילה (Durkheim 1933 [1893]).

קהילה היא תמטה בסיסית ליוצאי אתיופיה. הפעילויות המשמעותיות שלהם הן פעילויות קהילתיות פנים אל פנים, ואולם לכידות מסוג זה איננה דומיננטית בחברה הקולטת, ובעצם כמעט שאינה קיימת, בוודאי שלא כמה שאמור בחיינו המקצועיים והעסקיים. כחבר בקהילה, יוצא אתיופיה מקבל את מכלול המנהגים: לבוש, התנהגות, נהגים וגם דפוסי דיבור, וכמובן ייצוגים חברתיים משותפים. תמטה של קהילה מדברת על פעילות קהילתית, פעילות שעושים יחד. בחברה המודרנית הייצוג החברתי של לכידות כולל בתוכו אינדיבידואליזם ומעורר כל אחד ללכת בדרכו. ככל שילך בה רחוק יותר, יתמחה ויתמקצע, כך יתרום יותר לחברה ולאחרים בה התלויים בו, במקצועו ובהתמקצעותו. בחברה טרנס-מודרנית הייצוג החברתי של קהילתיות כולל הזדהות עם ה'ביחד', לחוש 'חלק', לחוש שייך, וזה אומר גם להישאר דומה לאחרים.

בעניין זה אפשר להבחין בשני רבדים. הרובד הגלוי יחסית של הנוהג התרבותי והמבנה החברתי הקהילתי; והרובד הסמוי יותר, בעומק הדברים, ובו הייצוג של מה משמעות היותו של אדם אתיופי. ואדם אתיופי הוא חלק מקהילה. אין זה עניין של בחירה או לחץ חברתי (גם זה ישנו ברובד הגלוי יותר), אלא של חוסר האפשרות הקוגניטיבית לראות את עצמי אחרת, כיחיד. מוסקוביצי טוען שנוסף על ייצוגים חברתיים שחברה יוצרת, בכוחה גם לחסום אפשרויות מנטליות על ידי אי-כלילתם

בתחום המושגים הנהגים (Moscovici 1993). חברי קיבוץ חיים בקהילה, אבל הייצוג החברתי של סולידריות אורגנית כפי שיש מחוץ לקיבוץ הוא ייצוג שקיים ואפשר להתייחס אליו ולבחור. לרבים מיוצאי אתיופיה בחירה זו אינה קיימת, פשוט משום שזהו ייצוג שאינו קיים, מושג שנחסם.

סיכום

השוני בין החברה הקולטת ובין קהילת יוצאי אתיופיה אינו מסתכם בהבדלי תרבות ובנהגים חברתיים. זהו רק הגילוי החיצוני של השוני הבסיסי יותר בין שתי מערכות של ייצוגים חברתיים ושל תמטות, הנמצאות ביחסי גומלין עם הארגון החברתי השונה של שתי החברות.

במאמר זה ניסיתי לסרטט את ההבדלים שבין שתי מערכות הייצוגים, הבדלים שמקשים על הדיאלוג ומרבים ליצור אי-הבנות ומכאן כאב ותסכול בקרב שני הצדדים (סיכום של הבדלים אלה ראו בנספח). אבל אולי עם הבנת השוני הזה, ניתן יהיה לחסוך לפחות כמה מאי-ההבנות ולהפוך את קליטת יוצאי אתיופיה בישראל קלה יותר.

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

נספח: ההבדלים העיקריים בתפיסות
החברתיות הבסיסיות של שתי התרבויות

החברה הישראלית חברה מודרנית מתועשת		החברה האתיופית חברה חקלאית טרום-מודרנית	
הייצוג	המבנה	הייצוג	המבנה
יחסי תפקיד ספציפיים תפקיד חברתי ג'וב	חלוקת עבודה מרובה	יחסים דיפוזיים	אחידות תפקידית
התמחות דיפרנציאציה תפקידית ריבוי תפקידים	סולידריות אורגנית	פעילות קהילתית סטטוס שיוכי	קהילתיות סולידריות מכנית
קבוצות ראשוניות קבוצות שניוניות יחסים ראשוניים ואישיים יחסים שניוניים	ריבוי קבוצות	קבוצות ראשוניות יחסים ראשוניים ואישיים	משפחה מורחבת, כפר
יחסים דיפוזיים יחסים ראשוניים קשרים אישיים יחסי פנים אל פנים קריטריונים פרטיקולריים	קבוצות ראשוניות	יחסים דיפוזיים יחסים ראשוניים קשרים אישיים יחסי פנים אל פנים קריטריונים פרטיקולריים	קבוצות ראשוניות
קריטריונים אוניברסליסטיים התמחות, מקצועיות סטנדרטים לביצוע סטטוס הישגי	ביורוקרטיזציה		
זמן לינארי תכנון מורכב, ארוך טווח, מונוכרוני	תיעוש	זמן ספירלי תכנון תלוי מטלה	חקלאות

מקורות

- אכירם-שמי, ח' (1994). 'קליטת עולי אתיופיה בעבודה מנקודת מבטו של מעסיק', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 55-58.
- אייזנשטדט, ש"ג (1966). פרקים בניחוח תהליכי מודרניזציה. ירושלים: אקדמון.
- בודובסקי, ד' ו' דוד (1996). 'יהודי אתיופיה', מורשת יהודי אתיופיה, הוצאת ספרים גוטמן, בהלצ'ין-מרכז ליהדות אתיופיה.
- בודובסקי, ד', 'דוד, ע' ברוך ו' ערן (1994). יהודי אתיופיה במעבר בין תרבותי: המשפחה ומעגל החיים, (סוגיות בנושאי משפחה של יהודי אתיופיה, פרסום מס' 5), ירושלים: אסי משאבים קהילתיים, בית אצ"ן.
- בודובסקי, ד', 'דוד, ו' ערן (1990). סוגיות בטיפול במשפחות מרקע תרבותי שונה (סוגיות בנושאי משפחה של יהודי אתיופיה, פרסום מספר 4), ירושלים: אסי משאבים קהילתיים.
- בורקוב, ח' (1994). 'השתלבות עולי אתיופיה בצה"ל: ממצאי מחקר', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה. ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 91-98.
- בן-עזר, ג' (1989). 'פרופיל פסיכו-תרבותי של העולה הצעיר מאתיופיה', בתוך: ו' נצר ו' פולני (עורכות), אגדה של עלייה: יהודי אתיופיה וקליטתם הלשונית, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מבוגרים, עמ' 131-152.
- בן-עזר, ג' (1992). כמו אור בכד: עלייתם וקליטתם של יהודי אתיופיה, ירושלים: ראובן מס.
- גדור, ע' (1994). 'התפתחות מדיניות הקליטה ממבצע משה ועד היום מנקודת מבט של המשרד לקליטת עלייה', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל.
- ג'וינט-מכון ברוקדייל בשיתוף עם פדרצית ניו-יורק (2000). שילוב עולים יוצאי אתיופיה בחברה הישראלית: אתגרים, תכניות ומדיניות וכיווני פעולה, ירושלים.
- גירץ, ק' (1990). פרשנות של תרבויות (תרגום: יואש מייזלר), ירושלים: כתר.
- דסה, א' (1994). 'היבטים של קליטה בתעסוקה מנקודת ראותם של בני העדה: ייעוץ והכוון תעסוקתי', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 49-52.
- הימן, א' ו' הילל (לא פורסם). 'הטראומות שלא סופרו: סדנה פסיכודינמית לנשים יוצאות אתיופיה'. באר-שבע: ג'וינט ישראל, מכון פאלק, אגף הרווחה עיריית באר-שבע, דוח פנימי.

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

הנגבי, ר' (1989). 'המפה הקוגניטיבית' של יהודי אתיופיה', בתוך: ו' נצר וח' פולני (עורכות), אגדה של עלייה: יהודי אתיופיה וקליטתם הלשונית, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מבוגרים, עמ' 113-118.

הרצוג, א' (1998). הבירוקרטיה ועולי אתיופיה: יחסי תלות במרכז קליטה, [תל אביב: צ'ריקובר].

טווין, מ' (1978). בן-המלך והעני (תרגום: דליה למדני), ירושלים: כתר.

יחקק, ר' (1989). 'מערכת החינוך היהודי באתיופיה', בתוך: ו' נצר וח' פולני (עורכות), אגדה של עלייה: יהודי אתיופיה וקליטתם הלשונית, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מבוגרים, עמ' 29-36.

לויין-רוזליס, מ' ופ' שניידר (1996). דו"ח הערכה לשנים 1994-1996, פרויקט משותף לג'וינט ישראל, משרד העבודה והרווחה והעמותה לקידום המשפחה והילד בקהילה האתיופית, באר-שבע.

ליפשיץ, ח' (1994). 'השתלבות בתעסוקה והכשרה מקצועית של עולים צעירים: ממצאי סקר על עולי מבצע משה'. בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 33-40.

ליפשיץ ח' וג' נועם (מרץ 1998). 'לקט ממצאים מוקדמים בנושא נשירה מלימודים בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה בגילאי 12-18'. מתוך המחקר קליטתם של בני נוער יוצאי אתיופיה: מבט רב ממדי, המשרד לקליטת עלייה, משרד החינוך והתרבות וג'וינט ישראל.

ליפשיץ, ח', ג' נועם וג' חביב (מאי 1998). 'לקט ממצאים מוקדמים על אינטגרציה חברתית ואלימות בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה בגילאי 12-18', מתוך המחקר קליטתם של בני נוער יוצאי אתיופיה: מבט רב ממדי, המשרד לקליטת עלייה, משרד החינוך והתרבות וג'וינט ישראל.

מאלי, י' (1991). 'בחיפוש אחר הזמן ההיסטורי', מחשבות בעל פה: על מסתרי הזמן, 61 (אפריל).

מנגיסטו, י' (1994). 'היבטים של קליטה בתעסוקה מנקודת ראותם של בני העדה: בעיות ביחסי מעסיק-מועסק', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 53-54.

מנדלצוויג, ר' (1991). יהודי אתיופיה, ירושלים: מרכז ההסברה.

מנטבר, א' (1994). 'התפתחות מדיניות הקליטה ממבצע משה ועד היום מנקודת מבט של הסוכנות היהודית', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 15-20.

נודלמן, א', ד' לויין-זמיר וי' דוידזון (1994). 'רב-שיח: התפתחות המדיניות בתחום הבריאות והתייחסות למצאי מחקר', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 127-133.

- נועם, ג' (1994). 'היבטים נבחרים של הקליטה בתעסוקה: ממצאים ממיפקדים מקומיים', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 41-48.
- סוסקולני, ר' ר' שטרקשל וח' רוזן (1994). 'הערכת תכנית חינוך והסברה למניעת מחלות מידבקות ואיידס בקרב עולי מבצע שלמה', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 115-118.
- סמירה, מ' (1994). 'היערכות צה"ל לקליטת חיילים עולים מאתיופיה', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 99-105.
- פרי, ח' (1992). 'גשרים לילדי העלייה מאתיופיה: סיכום הנסיון החינוכי בימין אורד, 1990-1981'. בתוך: ג' בן-עזר, כמו אור בכד, ירושלים: ראובן מס, עמ' 218-236.
- צבן, י' (1994). 'קליטת עולי אתיופיה בישראל', בתוך: ג' נועם (עורכת), הישגים ואתגרים בקליטת עולי אתיופיה, ירושלים: ג'וינט-מכון ברוקדייל, עמ' 3-10.
- קורניאלדי, מ' (1988). 'יהדות אתיופיה: זהות ומסורת'. ירושלים: ראובן מס.
- קניאל, ש' (1989). 'השתנות קוגניטיבית של מתבגרים מ"ביתא ישראל"'. בתוך: ר' נצר וח' פולני (עורכות), אגדה של עלייה: יהודי אתיופיה וקליטתם הלשונית, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מבוגרים, עמ' 119-130.
- רוזן, ח' (1987). 'מינקות עד בגרות בחיי החברה האתיופית המסורתית, ירושלים: המשרד לקליטת עלייה, הסתדרות נשים הדסה.
- Black C. E. (1966). *The Dynamics of Modernization*, New York: Harper & Row.
- Casasola, G. (1976). *Seis Siglos de Historia Grafica de Mexico 1325-1970*, Mexico, DF: Editorial Gustavo Casasola S.A. (tomo I) (5a edition).
- Chomsky, N. (1972). *Studies on Semantic in Generative Grammar*, The Hague: Mouton.
- Deal, T. E. & A. A. Kennedy (1982). *Corporate Cultures*, Reading, MA: Addison-Wesley.
- Durkheim, E. (1933) [1893]. *The Division of Labor in Society*, New York: Macmillan.
- Fann, K. T. (1970). *Peirce's Theory of Abduction*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Flament, C. (1989). *Structure et dynamique des representations sociales*, in: D. Jodelet (ed.), *Les Representations Sociales*, Paris: PUF, pp. 204-219.
- Goetz, J. P. & M. D. LeCompte (1984). *Ethnography and Qualitative Design in Educational Research*, London: Academic Press Inc.

עולים מאתיופיה והחברה הקולטת: הבדלים בייצוגים חברתיים

- Guimelli, C. (1993). 'Concerning the Structure of Social Representations', *Papers on Social Representations*, 2 (2), pp. 85-92.
- Hall, E. T. (1983). *The Dance of Life: The Other Dimension of Time*, New York: Doubleday, Anchor Press.
- Ichheiser G. (1949). 'Sociopsychological and Cultural Factors in Race Relations', *American journal of sociology*, 54, pp. 395-401.
- Levin-Rozalis, M. (2000). 'Abduction: A Logical Criterion for Program Evaluation', *Evaluation: The International Journal of Theory, Research and Practice*, 6 (4), pp. 411- 428.
- Moscovici, S. (1963). 'Attitudes and Opinions', *Annual Review of Psychology*, 14, pp. 231-60.
- Moscovici, S. (1984). 'The Phenomenon of Social Representations', in: R. M. Farr & S. Moscovici (eds.), *Social Representations*, London: Cambridge University Press, pp. 3-69.
- Moscovici, S. (1993). Introductory Address: *Papers on Social Representations*. Vol. 2 (3), pp. 160-170 (Address given at the First International Conference on Social Representations, Ravello, Italy 1992).
- Parsons, T. (1951). *Toward a General Theory of Action*, New York: Harper & Row.
- Peirce, C. S. (1979). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, (C. Hartshorne & Paul Weiss, eds.) III & IV, Cambridge: Belknap Press, pp. 196-197; 324-325; 502-509.
- Rescher, N. (1978). *Peirce's Philosophy of Science*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Schein, E. H. (1985). *Organizational Culture and Leadership*. San Francisco, CA: Jossey Bass.
- Spink, M. J. P. (1993). 'The Concept of Social Representations in Social Psychology', *Cad. Saúde Pública*, 9 (3), pp. 300-308.
- Tonnies, F. (1955). *Community and Association*, London: Routledge.
- Weber, M. (1968). *Economy and Society*, New York: Bedminster Press.
- Wolde-Tsadick, A. (2006). *Ethiopian Integration: Education and Employment - New Findings in Brief*. Jerusalem: Myers-JDC-Brookdale institute.